

การศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องอิทัปปัจจยตา
ในฐานะที่เป็นกฎของธรรมชาติ
An Analytical Study of the Idappaccayatā Concept
As a Law of Nature

พระวิศิษฐ์ วสปัญโญ (พงษ์อาดิต)*

บทคัดย่อ

การวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์ คือ ๑) เพื่อศึกษาแนวคิดเรื่องอิทัปปัจจยตาในพุทธปรัชญาเถรวาท ๒) เพื่อศึกษาแนวคิดเรื่องกฎของธรรมชาติในพุทธปรัชญาเถรวาท ๓) เพื่อวิเคราะห์แนวคิดเรื่องอิทัปปัจจยตาในฐานะที่เป็นกฎของธรรมชาติ โดยอาศัยการศึกษาและวิเคราะห์ทางเอกสาร (Documentary Research) ชั้นปฐมภูมิและชั้นทุติยภูมิเป็นหลัก

ผลการวิจัยพบว่า

๑. แนวคิดเรื่องอิทัปปัจจยตาในพุทธปรัชญาเถรวาท ค้นพบว่า อิทัปปัจจยตาเป็นกฎที่มีอยู่แล้วตามธรรมชาติ ดำรงอยู่อย่างธรรมดาในลักษณะที่มีความเป็นเช่นนั้นเอง (ตถตา) โดยมีสถานะแสดงให้เห็นว่าทุกสิ่งล้วนแล้วดำรงอยู่อย่างที่มีมันเป็นเช่นนั้นเอง โดยไม่ผิดไปจากความเป็นเช่นนั้น มีสถานะที่ไม่คลาดเคลื่อนเป็นไปอย่างอื่นได้ ซึ่งถือว่าเป็นกระบวนการเปลี่ยนแปลงตามเหตุปัจจัยอย่างมีระบบ ระเบียบ แบบแผน มีกฎเกณฑ์ และทิศทางที่แน่นอนตายตัว โดยมีหลักสำคัญคือ “สรรพสิ่งล้วนแต่เป็นเหตุปัจจัยอิงอาศัยกันและกันในฐานะที่สิ่งหนึ่งเป็นสาเหตุและอีกสิ่งหนึ่งเป็นผล” ดังประโยคที่เป็นหัวใจสำคัญทางพุทธปรัชญาว่า “เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น, เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้ก็ไม่มี เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้ดับตามไปด้วย” โดยมีหลักสำคัญเป็นประเภทใหญ่ๆ ๓ ประการ คือ ๑) อิทัปปัจจยตาในฐานะเป็นสิ่งที่ เป็นต้นเหตุ ๒) อิทัปปัจจยตาในฐานะที่เป็นกระบวนการที่มีความสัมพันธ์กันระหว่างความเป็นต้นเหตุและความเป็นผล และ ๓) อิทัปปัจจยตาในฐานะเป็นสิ่งที่ เป็นผล

๒. แนวคิดเรื่องกฎของธรรมชาติในพุทธปรัชญาเถรวาท ค้นพบว่า กฎธรรมชาติเป็นหลักธรรมใหญ่ๆ ที่มีอยู่ในรูปแบบกฎของหลักไตรลักษณ์ และหลักปฏิจจสมุปบาท ทั้ง ๒ หลักนี้ถือได้ว่าเป็นกฎ

* นิสิตหลักสูตรพุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาปรัชญา มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตเชียงใหม่

ตัวเดียวกัน เพราะต่างก็ทำหน้าที่แสวงหาและเปิดเผยความจริงอย่างเดียวกัน ซึ่งก็คือ “สัจธรรม” นั่นเอง เพียงแต่ต่างฝ่ายต่างแสดงอย่างละแนวทางเท่านั้นเอง โดยกฎไตรลักษณ์มีหน้าที่มุ่งแสดงลักษณะของสรรพสิ่งทั้งหลายว่ามีความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปตามกาลเทศะนั้นๆ ในส่วนของหลักอภิปัจจยตาหรือปฏิจจสมุปบาทเองก็ทำหน้าที่แสดงให้เห็นถึงอาการของสิ่งทั้งหลายว่ามีความสัมพันธ์เนื่องอาศัยกันและกัน จนกลายเป็นกระแสและมีกระบวนการดำเนินอย่างค่อยเป็นค่อยไปและยังแสดงให้เห็นถึงสิ่งที่ปรุงแต่งตามเหตุปัจจัยไม่ว่าสิ่งนั้นจะเป็นวัตถุ-จิตใจ รูปธรรม-นามธรรมก็ตาม ดังนั้น กฎของธรรมชาติในพุทธปรัชญาเถรวาท จึงไม่เห็นด้วยกับแนวคิดที่ว่า ทุกสิ่งที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับลงไปเพราะด้วยอำนาจของพระเจ้า พระผู้สร้าง-ผู้ทำลาย สิ่งศักดิ์สิทธิ์ ดำเนินเรื่องเล่าผีปีศาจ ผีสิง นางไม้ มาดลบันดาลให้เป็นไปตามคำขอร้อง อ้อนวอนจากมนุษย์อันเป็นผู้บาปบุญตา ดังนั้น ปราภฏการณของสรรพสิ่งทั้งหลายจึงเป็นเพียงสภาวะกิริยาปรุงแต่งหรือเป็นอาการที่เปลี่ยนแปลงตามเหตุปัจจัยของสิ่งนั้นๆ เป็นสัจธรรมอย่างหนึ่งที่เน้นให้เห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างเหตุกับผลเท่านั้นเอง โดยไม่ได้เกิดขึ้นจากสิ่งที่เหนือกฎธรรมชาติใดๆ ทั้งสิ้น

๓. แนวคิดเรื่องอภิปัจจยตาในฐานะที่เป็นกฎของธรรมชาติ ค้นพบว่า สรรพสิ่งจึงมีกระบวนการดำเนินไปตามเหตุปัจจัยภายใต้อำนาจของ หลักอภิปัจจยตาในฐานะที่เป็นกฎแห่งธรรมชาติ โดยแบ่งออกเป็น ๒ นัยยะ คือ ๑) เป็นกฎสากลทั่วไป สามารถนำเอาไปประยุกต์ใช้เห็นถึงสภาวะแห่งความจริงทั้งปวง เช่น ชีวิต โลก จักรวาล เป็นต้น และ ๒) เป็นกฎจำเพาะเจาะจงในสิ่งใดสิ่งหนึ่งเท่านั้น เมื่อนำเอากฎอภิปัจจยตาไปอธิบายถึงกระบวนการต่างๆ ก็จะทำให้เห็นความจริงได้อย่างชัดเจนมากยิ่งขึ้น เช่น ความเปลี่ยนแปลงของ ร่างกาย จิตใจ เหตุแห่งความทุกข์และหนทางแห่งการดับทุกข์ ปลอ่ยวางจากความยึดติดถือมั่นด้วยประการทั้งปวง เป็นต้น

ดังนั้น ตามทรรศนะของพุทธปรัชญา จึงถือว่าสรรพสิ่งทั้งหลายมีสอดคล้องกัน ไม่ว่าสิ่งดังกล่าว นั้นจะเป็นอะไรก็ตาม กฎอภิปัจจยตา จึงเป็นเรื่องของความสัมพันธ์เชื่อมโยงระหว่างเหตุและผลที่มีอยู่ในกฎของธรรมชาติ กฎของจักรวาล และถือว่าเป็นกฎใหญ่ที่มีความสำคัญต่อสรรพสิ่งทั้งปวง

คำสำคัญ: อภิปัจจยตา, กฎของธรรมชาติ

Abstract

The thesis has objectives 1) to study of the concept of Idappaccayatā in Theravada Buddhist Philosophy, 2) to study the law of nature in Theravada Buddhist Philosophy and 3) to analyze the concept of Idappaccayatā as a law of nature. Its methodology is a documentary research.

The result of the study is found that:

1. The Idappaccayatā as the law of nature has been related to 3 Characteristics, Paticcasamuppāda, law of Kamma, and 5 Niyama. According to Buddhist philosophy, it was regarded as important basis for searching after truth, “the truth as being law of nature”. All things originate not because of the power of God to which we asking for help, in fact, come into exist due to the combination of various factors in name and form. These things appear as the continuous process which change continuously according to its own system, order, model, criteria and direction on the fundamental principle “All things are interdependent-as cause and effect” as the wordings hold as heart of Buddhist Philosophy “When this exists, That comes to be, With the Arising of this, That Arises, When this does not exist, That does not come to be, With the Cessation of this, That Ceases”.

2. In the present, global world has more emphasis on economics and politics, looking over to the moral values, consequently various forms of problems arise. The research suggest the people to follow up the rules of Idappaccayatā, applied them into practice in daily life in order that they will take responsibility in their actions, holding the principle of justice, spreading loving-kindness and compassion to each other. By this way, people can lead a happy living.

3. All things under the rule of Idappaccayatā, in the respect of Application, can be divided into 2 categories 1) as general rule, it can be applied to all conditions such as life, world and cosmos etc. 2) as particular rule, it can be applied into the process in life, to see the changing process of body-mind, cause and cessation of suffering, leading us to let it go all the clinging.

Keywords: Idappaccayatā, Law of Nature

๑. บทนำ

ต้นกำเนิดของสรรพสิ่งเกิดขึ้นจากส่วนประกอบต่างๆมาประชุมรวมตัวเข้าหากันแล้ว ก็กลายเป็นทั้งรูปธรรมและนามธรรมทั้งหลาย (วัตถุกับจิต) เช่น ระบบการเคลื่อนไหวความคิด

เอกภพ จักรวาล กาแล็กซี่ ดาราจักร ทางช้างเผือก ระบบสุริยะ พระอาทิตย์ ดวงดาว โลก แร่ธาตุ ต้นไม้ ใบหญ้า ภูเขา สัตว์ มนุษย์ สังคม เป็นต้น สรรพสิ่งเหล่านี้ยังประกอบขึ้นจากส่วนย่อยต่างๆ ลงไปอีก มีอยู่ในลักษณะที่เป็นรูปของกระแส

ดำเนินอย่างค่อยเป็นค่อยไป สืบเนื่องต่อกันอยู่ตลอดเวลาอย่างไม่ขาดสาย ซึ่งเป็นกระบวนการในสังขารอันหนึ่งที่มีสภาวะเปลี่ยนแปลงตามเหตุปัจจัย ที่มีความเป็นระบบ ระเบียบ แบบแผน มีกฎเกณฑ์และทิศทางอันแน่นอน โดยปราศจากอำนาจของพระเจ้า เทพเจ้า ผู้สร้าง ผู้บันดาล สิ่งศักดิ์สิทธิ์ใดๆ ทั้งสิ้น

ในพุทธปรัชญา จึงมีหลักความจริงใหญ่ๆ อยู่ ๒ หมวด ที่แสดงในรูปแบบของกฎธรรมชาติ คือ ไตรลักษณ์^๑ ปฏิจจสมุปบาท^๒ ดังปรากฏในธรรมนิยามสูตรหรือ อุปปาทาสูตรว่า

“ตถาคต (พระพุทธเจ้า) ทั้งหลายจะอุบัติหรือไม่ก็ตาม ธาตุ (หลัก)

นั้นก็ยังคงมีอยู่ เป็นธรรมฐิติ เป็นธรรมนิยาม”^๓

“ตถาคตตรัสรู้ เข้าถึงหลักนั้นแล้ว จึงบอกแสดงวางเป็นแบบ ตั้งเป็นหลัก เปิดเผย แจกแจง ทำให้เข้าใจง่ายว่า สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง สังขารทั้งปวง เป็นทุกข์ ธรรมทั้งปวง เป็นอนัตตา”^๔

“ภิกษุทั้งหลาย ตถตา (ภาวะที่เป็นอย่างนั้น) อวิตถตา (ภาวะที่ไม่คลายเลื่อนไปได้) อนัญญถตา (ภาวะที่ไม่เป็นอย่างอื่น) คือ หลักอิทัปปัจจยตา

ดังกล่าวมานี้แล เรียกว่า ปฏิจจสมุปบาท”^๕
 ธรรมชาติเป็นกฎใหญ่ที่ครอบคลุมกฎทุกกฎในจักรวาลไม่ว่าสิ่งนั้นจะเป็นสิ่งที่มีชีวิตหรือไม่มีชีวิตก็ตาม พุทธปรัชญาจึงมีความเชื่อว่า ไม่มีคำว่า “บังเอิญ” อย่างแน่นอน เพราะไม่มีอะไรที่เกิดขึ้นมาอย่างลอยๆ โดยปราศจากที่มาและไม่ส่งผลกระทบต่อสิ่งอื่น ต่อไปอีก สรรพสิ่งล้วนมีความสัมพันธ์เชื่อมโยง อิงอาศัยซึ่งกันและกันระหว่างความเป็นเหตุและอีกสิ่งหนึ่งเป็นผล ดังปรากฏในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนาว่า

ก. เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี

เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น

ข. เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้ก็ไม่มี

เพราะสิ่งนี้ดับไป สิ่งนี้ก็ดับ (ด้วย)^๖

เมื่อพิจารณาตามรูปพยัญชนะก็อาจพบว่าหลักทั่วๆ ไปในลักษณะอย่างนี้มีความสอดคล้องเข้ากับหลัก อิทัปปัจจยตา ข้อความทั้ง ๔ ประโยคนี้อาจย่อให้ได้ใจความสั้นๆ ว่า “เมื่อมีสิ่งนี้ๆ เป็นปัจจัย สิ่งนี้ๆ ย่อมเกิดขึ้น”^๗ ทั้งข้อ ก และ ข ที่อยู่ใก้กฎดังกล่าวนี้คือทุกสิ่งทุกอย่างในจักรวาล แต่ทั้งนี้ก็มีหลักอยู่ว่าสิ่งใดก็ตามที่จะเข้ากับกฎนี้ได้ ต้องมีความสัมพันธ์กันในฐานะที่สิ่งหนึ่งเป็นสาเหตุ

^๑ วิ.ม. (ไทย) ๔/๒๐-๒๔/๒๗-๓๑.

^๒ ที.ม. (ไทย) ๑๐/๖๔/๓๖.

^๓ ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๐/๓๑-๓๓.

^๔ อ.ต.ก. (ไทย) ๒๐/๕๗๖/๓๖๘.

^๕ ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๐/๓๑-๓๓.

^๖ ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๖๔, ๑๔๔/๓๓,๗๘.

^๗ พุทธทาส ภิกษุ, **อิทัปปัจจยตา**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : สุขภาพใจ, ๒๕๔๙), หน้า ๓๓.

และอีกสิ่งหนึ่งต้องเป็นผลเท่านั้น กฎข้างต้นนี้เมื่อแปลเป็นภาษาธรรมดาในความหมายที่เข้าใจง่ายก็คือ พุทธปรัชญาเชื่อว่า มีความเป็นระเบียบในธรรมชาติความเป็นระเบียบนี้สังเกตได้จากการที่สาเหตุอย่างเดียวกันจะก่อให้เกิดผลที่เหมือนกันเสมอ

อิทัปปัจจยตา (Specific Conditionality) จึงเป็นกฎตายตัวที่ว่าด้วยธรรมชาติ (Nature) มีความเป็นเหตุเป็นผลของสิ่งที่เป็นไปตามกระบวนการที่มีความสัมพันธ์กันไปอย่างเป็นระบบ สรรพสิ่งมีการเปลี่ยนแปลงจากสภาวะหนึ่งไปสู่อีกสภาวะหนึ่งเช่นนี้เพราะไม่มีอะไรที่จะหยุดนิ่งอยู่กับที่เดิมมีแต่การเปลี่ยนแปลงไปตามหลัก อิทัปปัจจยตาในลักษณะที่เป็น “กฎไตรลักษณ์”^๑ (The Three Characteristics of Existence) อันมีสภาวะเป็น อนิจจตา ความเป็นของไม่เที่ยง (Aniccatā : impermanence, transiency) ทุกขตา ความเป็นทุกข์ (Dukkhatā : state of suffering or being oppressed) อนตตตา ความเป็นของไม่ใช่ตน (Anattatā : soullessness, not-self) ไม่ว่าสิ่งนั้นจะเป็น สาเหตุ-ผล กุศล-อกุศล รูปธรรม-นามธรรม วัตถุ-จิตใจ ก็ตาม แม้แต่กฎทางกายภาพ (Physical Laws) กฎทางเคมี (Chemical Laws) กฎทางสังคม (Social Laws) กล่าวอย่างกว้างๆ คือทั้งที่เป็นความจริง (ปรมาตถะ) และบัญญัติทั้งปวง ล้วนแล้วตกอยู่ภายใต้อำนาจกฎที่ว่านี้ เพราะเป็นกฎที่ควบคุมทุกสิ่งทุกอย่างทั่วทั้งโลกและจักรวาล กล่าวให้เห็นเป็นประเภทใหญ่ๆ มี ๓ ประการ คือ

๑) อิทัปปัจจยตา ของสิ่งที่เป็นเหตุ ๒) อิทัปปัจจยตา ของปัจจัยการคืออาการที่เนื่องกันระหว่างเหตุกับผล และ ๓) อิทัปปัจจยตา ของสิ่งที่เป็นผล

จะเห็นได้ว่า ความเป็นไปต่างๆของสรรพสิ่งทั้งหลายมีความสัมพันธ์โดยการเป็นเหตุและเป็นผลต่อกัน และความเป็นปัจจัยเนื่องอาศัยกันของสิ่งทั้งหลายเอง จึงไม่มีตัวการอย่างอื่นที่นอกเหนือออกไปในฐานะผู้สร้างหรือผู้บันดาล จึงเรียกว่า เป็นกฎของ “ธรรมชาติ” หรือ เป็นไปตามกระบวนการของ “กฎอิทัปปัจจยตา” ในทางตรงกันข้าม ถ้าไม่มีกฎ อิทัปปัจจยตาแล้ว สิ่งทั้งหลายก็จะคงที่ ย่อมไม่มีการเปลี่ยนแปลง ชีวิตมนุษย์ก็จะไม่มีวัยเด็ก วัยหนุ่มสาว วัยชรา สรรพสิ่งก็ย่อมคงที่ตลอดชั่ววันรันดร แนวคิดลักษณะแบบนี้ถือได้ว่าเป็นปัญหาทางปรัชญาอย่างยิ่ง

ดังนั้น จึงเป็นประเด็นที่น่าสนใจว่า กฎของธรรมชาติมีความสัมพันธ์เกี่ยวกับสรรพสิ่งได้อย่างไร และกฎอิทัปปัจจยตาได้กลายเป็นปัญหาทางปรัชญาได้อย่างไร ปัญหาเหล่านี้เป็นประเด็นที่น่าสนใจที่ควรนำมาศึกษา ค้นคว้า วิเคราะห์ ด้วยความเป็นเหตุเป็นผลอย่างยิ่ง เพื่อให้เกิดความเข้าใจที่ถูกต้องตามหลักความเป็นจริงได้อย่างชัดเจนมากที่สุด เพราะฉะนั้น ผู้วิจัยจึงมีความสนใจที่จะทำการศึกษาวเคราะห์แนวคิดเรื่องอิทัปปัจจยตา ในฐานะที่เป็นกฎของธรรมชาติ ทั้งนี้เพื่อเป็นประโยชน์แก่ท่านผู้สนใจศึกษาเกี่ยวกับแนวคิดทางพุทธปรัชญาสืบต่อไป

^๑ พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), **พุทธธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๖๘.

๒. วัตถุประสงค์ของการวิจัย

๑. เพื่อศึกษาแนวความคิดเรื่องอิทัปปัจจยตาในพุทธปรัชญาเถรวาท
๒. เพื่อศึกษาแนวความคิดเรื่องกฎของธรรมชาติในพุทธปรัชญาเถรวาท
๓. เพื่อวิเคราะห์แนวความคิดเรื่องอิทัปปัจจยตาในฐานะที่เป็นกฎของธรรมชาติ

๓. วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยครั้งนี้ จะศึกษาเพื่อให้ทราบถึง ธรรมชาติของพุทธปรัชญาที่มีต่อหลัก อิทัปปัจจยตา อันจะเป็นการทำความเข้าใจให้เกิดขึ้นแก่คนในสังคมว่า พุทธปรัชญามีธรรมชาติอย่างไรเกี่ยวข้องกับเรื่องดังกล่าว โดยงานวิจัยจะอาศัยข้อมูลจาก คัมภีร์พระไตรปิฎกของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ตลอดจนถึงพระอรธกถาบาลีต่างๆ อันเป็นคัมภีร์สำคัญทางพระพุทธศาสนา รวบรวม เอกสารต่างๆ ที่มีความเกี่ยวข้อง ผลงานของนักปราชญ์ทางพระพุทธศาสนาโดยมี พระพุทธโฆสจารย์ ผู้รจนาคัมภีร์วิสุทธิมรรค พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาส ภิกขุ) ผู้รจนานหนังสืออิทัปปัจจยตา พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) ผู้รจนานหนังสือพุทธธรรม เป็นต้น การศึกษาวิจัยเชิงเอกสาร โดยจะศึกษาค้นคว้าทางเอกสาร ซึ่งมีลำดับขั้นตอนดังนี้

๑. ค้นคว้าข้อมูลจากคัมภีร์พระวินัยปิฎก ทั้งภาษาบาลีและภาษาไทยฉบับมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย และอรธกถา ฎีกา อนุฎีกา ปรกณวิเสส
๒. ศึกษาค้นคว้ากับงานวิจัยต่างๆ ของนักวิชาการทางพระพุทธศาสนาหรือนักวิชาการ

สาขาอื่นๆ ที่มีส่วนเกี่ยวข้อง เป็นต้น

๓. ศึกษาข้อมูลจากการเอกสารงานสัมมนาทางวิชาการ วารสาร นิตยสาร หนังสือ ตำรา หนังสือพิมพ์และงานวิจัยที่เกี่ยวข้องของนักวิชาการทางพระพุทธศาสนา
๔. รวบรวมประเด็นต่างๆ มาวิเคราะห์ให้เห็นถึงเงื่อนไขที่ทำให้มีแนวความคิดเรื่อง อิทัปปัจจยตาในฐานะที่เป็นกฎของธรรมชาติ ที่ได้กลายมาเป็นปัญหาทางปรัชญา
๕. รวบรวมข้อมูลทั้งหมดมาเรียบเรียงเขียนร่างฉบับ ส่งคณะกรรมการเพื่อปรึกษาและตรวจทานวิจารณ์ และนำเสนอเป็นรูปเล่ม

๔. สรุปผลการวิจัย

จากการศึกษาวิจัยเรื่อง “ศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องอิทัปปัจจยตาในฐานะที่เป็นกฎของธรรมชาติ” สามารถสรุปผลจากการวิจัยได้ดังนี้

๑. แนวคิดเรื่องอิทัปปัจจยตาในพุทธปรัชญาเถรวาท : อิทัปปัจจยตาเป็นกฎที่มีอยู่แล้วตามธรรมชาติ ดำรงอยู่อย่างธรรมดาในลักษณะที่มีความเป็นเช่นนั้นเอง (ตถตา) โดยมีสถานะแสดงให้เห็นว่าทุกสิ่งล้วนแล้วดำรงอยู่อย่างที่มีมันเป็นเช่นนั้นเองโดยไม่ผิดไปจากความเป็นเช่นนั้น มีสถานะที่ไม่คลาดเคลื่อนเป็นไปอย่างอื่นได้ เมื่อปลุกข้าวก็ย่อมได้เมล็ดข้าวอย่างแน่นอน โดยจะไม่ได้เมล็ดถั่วหรือเป็นอย่างอื่น จึงเรียกในลักษณะอย่างนี้ว่า อวิตถตา หรืออนัญญตา สิ่งทั้งหลายเหล่านี้จึงมี อาการแห่งความเป็นปัจจัยในกระบวนการแห่งธรรมที่อาศัยกันและกันเกิดขึ้นหรือดับลงในฐานะสิ่งหนึ่งเป็นเหตุและอีกสิ่งหนึ่งก็ต้องเป็นผลเสมอ ไม่ว่าจะ

มีหรือไม่มีผู้ค้นพบกฎนี้ก็ตามสัจธรรมแห่งความจริง
 ข้อนี้ก็ยังคงมีอยู่ชั่ววันรันดร เมื่อพระโพธิสัตว์ได้
 ตรัสรู้ธรรมเป็นพระพุทธเจ้าแล้ว ย่อมรู้ได้อย่างแจ่ม
 แจ่มต่อสรรพสิ่งทั้งหลาย ด้วยพระมหากรุณาธิคุณ
 ของพระพุทธองค์มุนีผู้ทั้งหลายจึงรู้และเข้าใจใน
 สิ่งที่พระองค์ทรงได้ตรัสบอก บัญญัติชี้แจง แสดง
 แต่งตั้ง เปิดเผย จำแนก ทำให้เหล่าบรรดาสาวกทั้งหลาย
 ได้ตื่นรู้เห็นตามความเป็นจริงของสรรพสิ่งว่า
 ทุกสิ่งทุกอย่างมีความสัมพันธ์กันเป็นดังห่วงโซ่หรือ
 มีความสัมพันธ์กันในลักษณะที่เป็นแบบฟันเฟือง
 ของเครื่องจักรกลหมุนสัมพันธ์กันไปอย่างเป็น
 ระบบระเบียบและมีแบบแผนที่แน่นอน โดยมีหลัก
 สำคัญเป็นประเภทใหญ่ๆ ๓ ประการ คือ ๑) อิทัป
 ปัจจยตาในฐานะเป็นสิ่งที่ เป็นต้นเหตุ ๒) อิทัป
 ปัจจยตาในฐานะที่เป็นกระบวนการที่มีความ
 สัมพันธ์กันระหว่างความเป็นต้นเหตุและความเป็นผล
 และ ๓) อิทัปปัจจยตาในฐานะเป็นสิ่งที่ เป็นผล

การศึกษาแนวคิด เรื่องอิทัปปัจจยตาใน
 พุทธปรัชญาเถรวาทจึงมีความชัดเจนมากที่สุด ใน
 การแสดงให้เห็นถึงสิ่งที่มีความเป็นเหตุเป็นผลของ
 สรรพสิ่งทั้งหลาย โดยมีหลักเกณฑ์อยู่ว่า

อิมสมิ สติ อิทั โหติ
 เมื่อสิ่งนี้มี สิ่งนี้จึงมี
 อิมสสุปปาทา อิทั อุปปชฺชติ
 เพราะสิ่งนี้เกิดขึ้น สิ่งนี้จึงเกิดขึ้น
 อิมสมิ อสติ อิทั น โหติ
 เมื่อสิ่งนี้ไม่มี สิ่งนี้ก็ไม่มี
 อิมสฺส นิโรธา อิทั นิรุชฺชติ
 เพราะสิ่งนี้ดับ สิ่งนี้ก็ดับ (ด้วย)^๙

ดังนั้น หลักอิทัปปัจจยตาจึงเป็นกฎเกณฑ์
 ที่แน่นอนในธรรมชาติที่เป็นไปตามกระบวนการ
 แห่งความสัมพันธ์ของกันและกันไปเรื่อยๆ อย่างมี
 ระบบ ไม่ว่าจะสิ่งนั้นจะมีรูปลักษณะเป็นคน สัตว์
 ต้นไม้ สายน้ำ ภูเขา แผ่นดิน สายลม อากาศ
 แนวคิดจิตใจก็ตาม เพราะกฎที่ว่านี้มีความหมาย
 กว้างขวางอย่างมากมายมหาศาล เพราะฉะนั้น
 จึงสามารถควบคุมทุกสิ่งทุกอย่างทั่วทั้งโลกและ
 จักรวาล

๒. แนวคิดเรื่องกฎของธรรมชาติใน
 พุทธปรัชญาเถรวาท : ในคัมภีร์ทางพระพุทธศาสนา
 มีปรากฏพุทธพจน์ที่แสดงให้เห็นถึงความจริงของ
 กฎธรรมชาติว่า “ภิกษุทั้งหลาย ตถาคตเกิดขึ้นก็ตาม
 ไม่เกิดก็ตาม ธาตุนั้นคือความตั้งอยู่ตามธรรมดา
 ความเป็นไปตามธรรมดาก็คงตั้งอยู่อย่างนั้น ตถาคตรู้
 บรรลุธาตุนั้นว่า “สังขารทั้งปวงไม่เที่ยง” ครั้นรู้
 บรรลุแล้วจึงบอก แสดง บัญญัติ กำหนด เปิดเผย
 จำแนก ทำให้ง่ายว่า “สังขารทั้ง ปวงไม่เที่ยง” ตถาคต
 เกิดขึ้นก็ตาม ไม่เกิดก็ตาม ธาตุนั้นคือความตั้งอยู่
 ตามธรรมดา ความเป็นไปตามธรรมดาก็คงตั้งอยู่
 อย่างนั้น ตถาคตรู้ บรรลุธาตุนั้นว่า “สังขารทั้งปวง
 เป็นทุกข์” ครั้นรู้ บรรลุแล้วจึงบอก แสดง บัญญัติ
 กำหนด เปิดเผย จำแนก ทำให้ง่ายว่า “สังขาร
 ทั้งปวงเป็นทุกข์” ตถาคตเกิดขึ้นก็ตาม ไม่เกิดก็ตาม
 ธาตุนั้นคือความตั้งอยู่ตามธรรมดา ความเป็นไป
 ตามธรรมดาก็คงตั้งอยู่อย่างนั้น ตถาคตรู้ บรรลุธาตุนั้นว่า “ธรรมทั้งปวงเป็นอนัตตา”^{๑๐}

ในประเด็นนี้พุทธปรัชญาจึงถือว่า เป็น
 หลักธรรมใหญ่ๆ ที่มีอยู่ในรูปแบบกฎของ ไตรลักษณ์

^๙ ส.นิ. (ไทย) ๑๖/๒๐/๓๑-๓๓.

^{๑๐} อจ.ติก. (ไทย) ๒๐/๕๗๖/๓๖๘.

และปฏิเสธสมุขาบท กฎธรรมชาติทั้ง ๒ หลักนี้ ถือได้ว่าเป็นกฎตัวเดียวกัน เพราะต่างก็ทำหน้าที่ แสวงหาและเปิดเผยความจริงอย่างเดียวกัน ซึ่งก็คือ “สัจธรรม” นั่นเอง เพียงแต่ต่างฝ่ายต่างแสดง อย่างละแนวทางเท่านั้นเอง โดยกฎไตรลักษณ์ มีหน้าที่มุ่งแสดงลักษณะของสรรพสิ่งทั้งหลายว่ามีความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และ ดับไปตามกาลเทศะนั้นๆ ในส่วนของหลักอิทัปปัจจยตาหรือปฏิเสธสมุขาบทเองก็ทำหน้าที่แสดงให้เห็นถึงอาการของสิ่งทั้งหลายว่ามีความสัมพันธ์เนื่องอาศัยกันและกันจนกลายเป็นกระแสและมีกระบวนการดำเนินอย่างค่อยเป็นค่อยไปและยังแสดงให้เห็นถึงสิ่งที่ปรุงแต่งตามเหตุปัจจัยไม่ว่าสิ่งนั้นจะเป็นวัตถุ - จิตใจ รูปธรรม - นามธรรมก็ตาม

ดังนั้น กฎของธรรมชาติในพุทธปรัชญาเถรวาท จึงไม่เห็นด้วยกับแนวคิดที่ว่า ทุกสิ่งที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่ ดับลงไปเพราะด้วยอำนาจของพระเจ้า (เทพเจ้าในความเชื่อของศาสนาอื่นๆ) พระผู้สร้าง - ผู้ทำลาย สิ่งศักดิ์สิทธิ์ ดำเนินเรื่องเล่าผี ปิศาจ ผีสาวนางไม้ มาดลบันดาลให้เป็นไปตามคำขอร้องอ้อนวอนจากมนุษย์อันเป็นผู้เบาปัญญา เพราะฉะนั้น ปรากฏการณ์ของสรรพสิ่งทั้งหลายจึงเป็นเพียงสภาวะกิริยาปรุงแต่งหรือเป็นอาการที่เปลี่ยนแปลงตามเหตุปัจจัยของสิ่งนั้นๆ เป็น สัจธรรมอย่างหนึ่งที่น่าเห็นถึงความสัมพันธ์ระหว่างเหตุกับผลเท่านั้นเอง โดยไม่ได้เกิดขึ้นจากสิ่งทีเหนือกฎธรรมชาติใดๆ ทั้งสิ้น

๓. แนวคิดเรื่องอิทัปปัจจยตาในฐานะที่เป็นกฎของธรรมชาติ : ตามระบบแนวคิดของพุทธปรัชญามีทัศนะต่อหลักความจริงว่า สรรพสิ่งทั้งหลาย

ที่เป็นสิ่งมีชีวิตและไม่มีชีวิตก็ตามล้วนเป็นไปตามธรรมชาติแห่งเหตุปัจจัยโดยมีหลักใหญ่ๆ ๔ ประการด้วยกัน อันได้แก่ ๑) อิทัปปัจจยตา กับ ไตรลักษณ์ในฐานะที่เป็นกฎธรรมชาติ ๒) อิทัปปัจจยตา กับ ปฏิเสธสมุขาบทในฐานะที่เป็นกฎธรรมชาติ ๓) อิทัปปัจจยตา กับ นิยาม ๕ ในฐานะที่เป็นกฎธรรมชาติ และ ๔) อิทัปปัจจยตา กับ กฎแห่งกรรมในฐานะที่เป็นกฎธรรมชาติ ดังนั้น ผู้วิจัยจึงนำเสนอบทสรุปทั้ง ๔ ประเด็นนี้ เพื่อให้เห็นถึงความสัมพันธ์กันและกัน โดยมีรายละเอียด ดังนี้

กฎไตรลักษณ์ในพุทธปรัชญาถือว่าเป็นลักษณะสามัญทั่วไปในความเป็นสากลของสรรพสิ่งทั้งหมดโดยมีอยู่ในรูปแบบของกฎธรรมชาติ โดยมี ๓ ประการ คือ

๓.๑ ความไม่เที่ยงในพุทธปรัชญา หมายถึงสภาวะของสรรพสิ่งเป็นสิ่งที่มีความเปลี่ยนแปลงไปอยู่ตลอดเวลา โดยมีการอาศัยเหตุปัจจัยต่างๆ ทำให้ปรุงแต่งทำให้สิ่งทั้งหลายมีความเชื่อมโยงซึ่งกันและกันต่อไปเรื่อยๆ จนกว่าสิ่งดังกล่าวนั้นจะจบลงเองหรือจะกล่าวอีกในรูปแบบหนึ่งก็คือ สิ่งใดก็ตามที่เกิดขึ้นแล้วสิ่งนั้นก็ย่อมมีความเสื่อมสลายไปตามเหตุตามผล พุทธปรัชญาจึงถือว่า สภาวะแห่งความเปลี่ยนแปลงเป็นสิ่งที่อยู่ภายใต้อำนาจของกฎ อิทัปปัจจยตาในฐานะที่เป็นกฎของธรรมชาติ

๓.๒ ทุกข์ในไตรลักษณ์ก็เป็นอีกส่วนหนึ่งที่ปรากฏในระบบแนวคิดของพุทธปรัชญา เพราะมีความหมายกว้างขวางมากกว่าทุกข์ในสังขาร (ทุกข์ในชั้น ๕) ทุกขเวทนาและทุกข์ในอริยสัจ ๔ ด้วยเหตุผลที่ว่า ทุกข์ในไตรลักษณ์ได้

แสดงถึงความขัดแย้ง มีสภาวะที่ถูกกดตัน บีบคั้นของสรรพสิ่งทั้งปวงทั้งที่เป็นสิ่งที่มีชีวิตและสิ่งที่ไม่มีชีวิต เช่น ชีวิต แนวคิด จิตใจ ก้อนหิน ภูเขา ต้นไม้ เป็นต้น เมื่อสิ่งที่มีชีวิตหรือไม่มีชีวิตก็ตามได้เกิดขึ้นแล้วย่อมได้ชื่อว่าเป็นสิ่งที่มีความทุกข์และเป็นที่ตั้งแห่งทุกข์อยู่ตลอดเวลา ซึ่งถือว่ามีเหตุปัจจัยมาจาก “กฎแห่งความเปลี่ยนแปลง-อนิจจัง” นอกจากนี้ สภาวะแห่งความทุกข์ก็ยังส่งผลกลายเป็น เหตุปัจจัยให้แก่อนาคตอีกด้วย

๓.๓ เมื่อใดก็ตามที่สรรพสิ่งทั้งหลายเกิดขึ้นจากกระบวนการของกฎธรรมชาติมาประชุมรวมตัวเข้ากันก็ทำหน้าที่ประสานสัมพันธ์ซึ่งกันและกันเป็นเหตุปัจจัย เมื่อสิ่งทั้งหลายแยกตัวออกจากกัน ทุกสิ่งทุกอย่างจึงต้องเปลี่ยนแปลงไปตามสภาพ สภาวะอย่างนี้เป็นกระบวนการทำให้สิ่งทั้งหลายได้เกิดขึ้นและดำรงอยู่ในสภาพของความเสื่อมสลาย จนในที่สุดก็เป็นเพียงสภาวะที่ว่างเปล่า (อนัตตา) มีความขัดแย้งต่อความเป็นอัตตาปราศจากตัวตนที่แท้จริงและหาสิ่งที่เป็นแก่นสารไม่ได้ นั่นเอง

จากข้อความที่ได้ทำการวิเคราะห์เกี่ยวกับหลักปฏิจจสมุปบาทในฐานะที่เป็นกฎของธรรมชาตินั้นถือว่าเป็นหลักใหญ่ที่ครอบคลุมได้ทั้งสรรพสิ่งโดยแสดงให้เห็นถึงเป็นตัวกฎนี้ไม่มีความแปรผันไปตามกาลเวลา แต่ในขณะที่เดียวกันก็มีหน้าที่ทำให้สรรพสิ่งทั้งหลายมีความอาศัยกันและกัน เกิดขึ้นร่วมกัน มีสัมพันธ์กันอย่างเป็นระบบ มีระเบียบแบบแผน และทิศทางที่แน่นอน มีกระบวนการดำเนินไปตามเหตุปัจจัยในเรื่องนั้นๆ โดยเป็นกฎธรรมชาติทั้ง ๒ ฝ่าย คือ

“เป็นหลักธรรมของกระบวนการที่มีการเกิดขึ้นแห่งทุกข์และการดับไปแห่งทุกข์” นอกจากนี้ยังสามารถนำข้อนี้ไปเปรียบเทียบกับอริยสัจ ๔ ได้ในส่วนที่เป็นทุกข์สมุทัยคือเหตุแห่งทุกข์ (ฝ่ายเกิดทุกข์) ในส่วนตรงกันข้ามก็คือฝ่ายดับแห่งทุกข์ดับได้แก่ ข้อที่เป็นทุกข์นิโรธคือความดับทุกข์ ซึ่งบางครั้งก็เป็นที่เรียกกันว่า ปฏิจจสมุปบาทเป็นอริยสัจ ๔ (ใหญ่)

ในประเด็นเรื่องกฎแห่งกรรม ในฐานะที่เป็นกฎธรรมชาติ ผู้วิจัยได้ค้นพบว่า กฎแห่งกรรมตามทรรศนะของพุทธปรัชญาถือได้ว่าเป็นกฎธรรมชาติล้วนๆ ไม่มีพระเจ้าสูงสุดองค์ใดเข้ามาเกี่ยวข้องในฐานะเป็นผู้สร้าง ผู้ใดได้สร้างกรรมอะไรไว้ ผู้นั้นก็ย่อมได้รับผลกรรมที่ตนเองได้กระทำเอง ไม่ว่าจะกรรมนั้นจะเป็นกุศลกรรมหรืออกุศลกรรมก็ตาม ทุกสิ่งทุกอย่างที่เกิดขึ้นมาย่อมมีเหตุปัจจัยทำให้เกิดขึ้น เมื่อแตกดับก็มีเหตุปัจจัยทำให้แตกดับ ไม่มีกรรมใดกรรมหนึ่งที่เกิดขึ้นมาแล้วตั้งอยู่อย่างลอยๆ ผันแปรและแตกดับโดยปราศจากเหตุปัจจัยใดๆทั้งสิ้น การกระทำทุกครั้งย่อมมีปัจจัยเสมอ เพราะฉะนั้น สิ่งเหล่านี้ก็คือกระบวนการที่ดำเนินไปตามหลักอทิปปัจจยตาที่มีลักษณะเป็นกฎแห่งกรรมที่ว่าด้วยกฎแห่งเหตุและผล

กฎธรรมชาติในฐานะที่เป็นธรรมนิยามนี้ ได้แสดงให้เห็นถึงความสัมพันธ์ตามเหตุปัจจัยของสรรพสิ่งทั้งหลายอันถือว่าเป็นทั้งฝ่ายจิต-ฝ่ายวัตถุ รูปธรรม-นามธรรม ที่เรียกว่าเป็นกฎนิยามทั้ง ๔ ประการ ต่างก็อยู่ภายใต้ของธรรมนิยามทั้งสิ้น ด้วยเหตุผลนี้จึงถือได้ว่าเป็นกฎยิ่งใหญ่ที่ครอบคลุมกฎทุกกฎ โดยมีหลักสำคัญอยู่ว่า

“สรรพสิ่งล้วนอิงอาศัยกันและกันในฐานะที่สิ่งหนึ่ง เป็นสาเหตุและอีกสิ่งหนึ่งต้องเป็นผล” ดำเนินไป อย่างเป็นระบบระเบียบที่มีความแน่นอนอันชัดเจน สิ่งทั้งหลายจึงมิได้เกิดขึ้นมาอย่างลอยๆโดย ปราศจากเหตุผลใดๆทั้งสิ้น ในอนาคตข้างหน้าอาจ จะมีมนุษย์ได้ค้นพบว่ามีนิยามอื่นๆเพิ่มเติมเข้ามา อีกที่นอกเหนือจากนิยามทั้ง ๔ ก็ตาม กฎใหม่ที่ ปรากฏตัวนั้นก็ย่อมอยู่ภายใต้อำนาจกฎของ อิทัป ปัจจยตาที่ฐานะที่เป็นกฎธรรมชาติ ในลักษณะที่ เป็นนิยาม ๕ ทั้งสิ้น

นอกจากหลักอิทัปปัจจยตา กับไตรลักษณ์ ปฏิจจนูปบาท กฎแห่งกรรม และ นิยาม ๕ ในฐานะที่เป็นกฎแห่งธรรมชาติแล้ว ก็ยังมีหลักอิทัปปัจจยตาในลักษณะที่เป็นกฎศีลธรรม อีกด้วย เพราะฉะนั้น พุทธศาสนาจึงมีวิธีแก้ไข ปัญหาสังคมด้วยการนำเอาหลักศีลธรรมนำมา ปฏิบัติ เพื่อให้เกิดประโยชน์แก่ตนและส่วนรวม โดยเริ่มจากขั้นพื้นฐาน (ชั้นกลาง ได้แก่ กุศล ธรรมบท ๑๐ หรือทางแห่งกรรมดี และชั้นสูง ได้แก่ มรรค ๘) ซึ่งก็คือ “เบญจศีล หรือ เบญจธรรม”^{๑๑} อันได้แก่ ศีลธรรมที่ทำให้เป็นมนุษย์ประเสริฐ ๕ ประการ คือ

๑. เว้นจากการปลงชีวิต-เมตตากฎรณา
๒. เว้นจากการถือเอาของที่คนอื่นไม่ได้ ให้-สัมมาอาชีวะ เลี้ยงชีพในทางสุจริต
๓. เว้นจากการประพฤติดีในกาม-กาม สังวร ควบคุมตนในกาม ไม่หลงไหลใน รูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัส

๔. เว้นจากการพูดเท็จ-สัจจะ ความสัตย์ หรือความซื่อตรง

๕. เว้นจากน้ำเมา คือ สุราและเมรัย อัน เป็นที่ตั้งแห่งความประมาท-สัมปชัญญะ ระลึกได้ และรู้ตัวอยู่เสมอในสิ่งที่กำลังกระทำอยู่

จะเห็นได้ว่า หลักเบญจธรรม ทั้ง ๕ ประการนี้ มีสาระสำคัญมุ่งเน้นไปที่ตัวมนุษย์ให้ ดำเนินชีวิตไปตามหลักศีลธรรมอันเป็นแม่แบบของ จริยธรรมและคุณธรรม (Moral and Virtue) โดย เริ่มต้นจากการใช้ชีวิตในระดับโลกียะ (แปลว่า ยัง เกี่ยวข้องกับโลก) จนกระทั่งได้เข้าใจพุทธศาสตร์ อย่างแจ่มแจ้ง ปล่อยวางจากความยึดติดถือมั่นด้วย ประการทั้งปวง หลุดพ้นจากความทุกข์ทั้งสิ้น จึง สามารถไปสู่โลกแห่งโลกุตระ (แปลว่า พ้นโลก อยู่ เหนือวิสัยของโลก)

จึงกล่าวได้ว่า กฎอิทัปปัจจยตากับหลัก ศีลธรรม เป็นกฎที่ว่าด้วยการประพฤติตนอยู่ใน สังคม ให้มีขนบธรรมเนียม จารีตประเพณีที่ดีงาม ที่มีทั้งจริยธรรมและคุณธรรมในฐานะที่เป็นกฎแห่ง ธรรมชาติ เพื่อเป็นแก่นสารของกฎเกณฑ์ กฎหมาย ระเบียบ วินัย ที่มีความรับผิดชอบชั่วดีอยู่ในสังคม นั้นๆ โดยยึดถือหลักการปฏิบัติดี ปฏิบัติชอบ ทั้ง ต่อตนเองและส่วนรวม ด้วยการถือความยุติธรรม มีความเมตตาต่อกันและกัน อันก่อให้เกิดการ ดำเนินชีวิตอยู่ร่วมกันได้อย่างมีความสุข ปัญหา ต่างๆ ในการดำเนินชีวิตอยู่ในสังคมปัจจุบันก็จะ หมดสิ้นไป ถ้าหากเข้าใจต่ออิทัปปัจจยตากับศีลธรรม ในฐานะที่เป็นกฎธรรมชาติ

^{๑๑} ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๘๖/๒๔๗.

๕. ข้อเสนอแนะ

งานวิจัยนี้มุ่งศึกษาวิเคราะห์เกี่ยวกับเรื่อง กฎแห่งธรรมชาติ โดยได้ยึดเอาแนวคิดเรื่องของ กฎที่ปัจเจกตามในพุทธปรัชญาเป็นหลัก โดยที่ไม่ได้นำเอาสิ่งใดสิ่งหนึ่งนำมาวิเคราะห์ หากแต่ เป็นการศึกษาในลักษณะที่กว้างๆ อยู่ระหว่างกลาง ยังไม่มีวัตถุประสงค์ที่จะศึกษาวิเคราะห์แง่ใด แ่งหนึ่ง ผู้วิจัยเห็นว่ายังไม่ได้ครอบคลุมสิ่งที่เป็น ธรรมชาติในลักษณะที่เป็นแบบใดแบบหนึ่งให้เห็น อย่างชัดเจน เนื่องจากว่า สิ่งที่ได้ค้นคว้ามาเป็น เรื่องอภิปรัชญาที่มีความยิ่งใหญ่ ซึ่งจำเป็นอย่างยิ่ง ต้องให้รายละเอียดเพิ่มเติมได้อีกมากมาย ดังนั้น หากท่านผู้ใดมีวัตถุประสงค์ที่จะทำงานวิจัยเกี่ยวกับกฎ ของธรรมชาติก็ควรทำเป็นวิทยานิพนธ์อีกเล่มหนึ่ง ต่างหาก ซึ่งผู้วิจัยเห็นว่า ควรจะมีการศึกษา วิเคราะห์ในแต่ละประเด็นๆ ไปโดยมีกฎเกณฑ์ เกี่ยวกับกฎของธรรมชาติ เช่น

๑. ศึกษาวิเคราะห์แนวคิดเรื่องกฎ ธรรมชาติในพุทธปรัชญา

๒. ศึกษาเปรียบเทียบกฎธรรมชาติใน พุทธปรัชญากับวิทยาศาสตร์

๓. ศึกษาเปรียบเทียบกฎธรรมชาติ ระหว่างปรัชญาตะวันออกกับปรัชญาตะวันตก

๖. กิตติกรรมประกาศ

งานวิจัยฉบับนี้สำเร็จลงได้ด้วยการอาศัย ความช่วยเหลือจาก พระครูสุนทร สังฆพินิต, ดร. และผศ.ดร. วิโรจน์ อินทนนท์ ซึ่งเป็นคณาจารย์ ที่ปรึกษาวิทยานิพนธ์ประจำอยู่ที่ศูนย์บัณฑิต

วิทยาลัย วิทยาเขตเชียงใหม่ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ในฐานะอาจารย์ทั้งสองท่าน เป็นผู้คอยให้ความช่วยเหลือคำแนะนำต่างๆ และพร้อมตรวจแก้ไขวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ผู้วิจัยรู้สึก ซาบซึ้งในความกรุณา จึงขอกราบขอบพระคุณและ ขออนุโมทนาที่ให้ความเมตตาในการอนุเคราะห์มา โดยตลอด

นอกจากนั้น ขอกราบพระคุณและขอ อนุโมทนาขอบคุณเจ้าของผลงานหนังสือทางด้าน วิชาการและงานวิจัยทุกๆ เล่มที่ผู้วิจัยได้นำมาเป็น เอกสารอ้างอิงในวิทยานิพนธ์ฉบับนี้ กราบพระคุณ พระอุปัชฌาย์ ครูบาอาจารย์ทุกท่านที่ได้ประสิทธิ์ ประสาทวิชาการความรู้ที่ทรงคุณค่านำมาถ่ายทอด ให้แก่ผู้วิจัยจนสามารถนำไปศึกษาค้นคว้าได้ ประสบความสำเร็จ

หากคุณงามความดีที่เกิดขึ้นจากวิทยานิพนธ์ เล่มนี้ ผู้วิจัยขอน้อมถวายเป็นพุทธบูชา ธรรมะบูชา สังฆะบูชา และบูชาคุณบุพการีผู้ให้กำเนิดและ พุทธศาสนิกชนทั่วไปที่ได้อุปถัมภ์ปัจจัยในการ ศึกษาและกัลยาณมิตรทุกท่าน ขออาราธนาคุณ พระศรีรัตนตรัย ได้โปรดคุ้มครองอภิบาลทุกๆ ท่าน ที่มีอุปการคุณทั้งหลายต่อผู้วิจัยตามที่ได้ระบุนาม และยังไม่ได้เอ่ยนามมาก็ดี ขอให้ประสบพบแต่ ความสุข สมหวัง สดชื่น สงบ สว่าง สะอาด บริสุทธิ์ ด้วยความเจริญไปด้วยจตุรพิธพรชัย คือ อายุ วรรณะ สุขะ พละ และธรรมสารสมบัติพิพัฒน์มงคล สมบูรณ์พูนผลจนตลอดชนมายุกาลและขอแพร่ ส่วนบุญกุศลเหล่านี้ไปยังดวงจิตทุกๆ ดวงที่มีอยู่ใน สากลจักรวาลและทุกๆ ภาพด้วย

บรรณานุกรม

๑. ภาษาไทย

(ก) ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาไทยฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.**

กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

(ข) ข้อมูลทุติยภูมิ

(๑) หนังสือ :

พุทธทาส ภิกขุ. **อิทัปปัจจยตา.** พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : สุขภาพใจ, ๒๕๔๙.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต). **พุทธธรรม.** พิมพ์ครั้งที่ ๑๑. กรุงเทพมหานคร : มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒.